

ՀԱՅ ԿՆՈՋ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ս. Գ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

Հայ կնոջ իրավական վիճակի մասին միջին դարերում արտահայտվել են հակասական կարծիքներ: Եվրոպացիների մոտ սովորական երևույթ է արևելքի կնոջը պատկերացնել բռնապետության ենթակա և հարեմի՝ իրոք որ ստրկական պայմաններում գտնվող կատարելապես իրավազուրկ էակ: Ըստ որում, կնոջ իրավական վիճակը մեկնաբանվում է սովորաբար շարիաթի օրենքներով: Աչքաթող է արվում, որ արևելյան մի քանի ժողովուրդներ իրենց ներքին կյանքում կառավարվում են շարիաթից միանգամայն տարբեր իրավական նորմերով: Մոսյու գույներով է ներկայացվում նաև հայ կնոջ իրավական վիճակի պատկերը XIX դ. և XX դարի սկզբի ազգագրական նյութերի և դրանց հիման վրա կատարված ուսումնասիրությունների մեջ¹:

Օտար ճանապարհորդներից այս առումով բացառություն են Հաբստհուզենի նկարագրությունն ու եզրակացությունները հայ կնոջ վիճակի վերաբերյալ: Հաբստհուզենն, ինչպես հայտնի է, ճամփորդել է Կովկաս հատկապես ժողովրդական սովորույթների ուսումնասիրության նպատակով, 1843 թ. նա եղել է Աբովյանի հետ Քանաքեռում և լուրջ ու խորիմաստ մասնագետի հայեցակետով է կատարել իր դիտումները և նրանց հետևող եզրակացությունները: Հաբստհուզենը ևս նշում է հայ գերդաստանի նահապետական կառուցվածքը. բայց անմիջապես ավելացնում է, որ հայկական գերդաստանի ներսում կանանց վիճակը միանգամայն տարբեր է շրջապատի այլ «Ասիայի» ժողովուրդների հետ համեմատած, հայուհիներն ունեն «հավասարուրթին իրաւանց և արժանաւորութիւն...», առ մահմեդական կանայք ի ծառայս արանց լինել ծնեալք են քան քէ հաւասար նոցին»: Նշում է, որ գերդաստանները բաղկացած են 40—50 անդամներից և «Շահ ու վաստակ սեփականութիւն է համօրէն տանն»:

Երկու սեռի չափահաս երիտասարդները միանգամայն ազատ են և շատ հաճախ ամուսնական կապերը ստեղծվում են սիրո հետևանքով և ոչ թե դրացի ազգերի նման գնամամբ կամ բռնությամբ: Միայն ամուսնությունից հետո նորահարսը դառնում է չխոսկան որոշ ժամանակ և ծածկվում քողով: Բ վերջո՝ «...եթէ այրն մեռաւ յառաջ քան զնա, կիճն ունի գտեղի նորա և յիրաւունս ի մէջ գերդաստանին. ամենեքին հնազանդին նմա և յարգեն որպէս զնոյն ինքն զհայրն զլիւարուն տան (որպէս էր մայրն Աբովեանի). ուստի և չէ մարք հաւասարել զնա րնդ արևելեան կանայս. զի նա այսչափ յարգ և վարկ ունի՝ որչափ և ոչ կանայք Եւրոպիայ»²:

Գերմանացի գիտնականի առավելությունն այն է, որ նա ուրիշների նման վերացական դատողություններ չի անում, այլ հայ կնոջ վիճակը քննում է նա-

1 Տե՛ս, օրինակ, «Ազգագրական հանգես», 11, էջ 289—290:

2 «Բարոն Օգոստոս Ֆոն Հակստհուզենայ ճանապարհորդութիւն յայսկոյս Կովկասու. այն է ի Հայս և ի Վիրս», Թարգմ. Արիստակէս վարդապետի Սեզրակեան, Վաղարշապատ. 1572, էջ 194—199:

աղբյուրներից վերցրած և իրականում անգործադրելի, երբեմն էլ թեև տեղական ժողովրդի իրավահասկացողության համապատասխան կազմված, բայց և դրանց կոնկրետ կիրառման վերաբերյալ փաստերի չգոյության հետևանքով՝ հաճախ կասկածի տակ առնվող:

Ժողովրդական բանահյուսությունն այս առումով դեռևս ուսումնասիրված չէ, և այս հոդվածի սահմաններում չի կարող լրիվ քննության ենթարկվել. մենք կրավականանանք միայն վերհիշելով մեր սքանչելի վեպի, Սասնա ծռերի կին հերոսներին. ժողովրդի աշխարհայեցողությունը և իրավմբռնումը ոչ մի տարբերություն չի գրել վեպի տղամարդ և կին հերոսների միջև. վերջիններս օժտված են նույն ձիրքերով. ինչ որ տղամարդիկ, ֆիզիկապես ուժեղ են, անվախ, մենամարտի հրավեր են նետում տղամարդկանց, գոտեմարտում նրանց հետ. գրագետ են, իմաստուն. միանգամայն ազատ են իրենց վարվեցողության մեջ. բացարձակ անձնիշխան են՝ իրենք են ընտրում ամուսիններ, չեն խորշում նույնիսկ ժամանակավոր կենակցությունից, բայց և նվիրված են իրենց սիրուն առհավետ:

* * *

Գալով միջնադարյան աղբյուրներին, պիտի նշենք նախ այն հանրահայտ փաստը, որ մեր պատմագիտական երկերում ժողովրդի ներքին կյանքի պատկերը շատ քիչ է շոշափված. հետևաբար և առաջադրված խնդրի համար միայն հատ ու կենտ անջատ նշումներ կարելի է գտնել նրանց մոտ՝ կանանց իրավական վիճակին վերաբերող. բայց այդ պակասը լրացնում են մասամբ մեր դատաստանագրքերը և առավել չափով՝ վիմական արձանագրություններն ու ձեռագրական հիշատակարանները: Սակայն դրանց քննությանն անցնելուց առաջ հարկավոր է նախ աչքի առաջ ունենալ հասարակական և բնտանեկան տիրող կացութաձևերը և ապա միայն անհատի ու հատկապես կնոջ իրավական վիճակի հարցը, այլապես ամեն դիտողություն և եզրակացություն կդառնա վերացական ու սխալաստիկ մտահայեցողություն:

Միջնադարի ֆեոդալական հասարակարգի պայմաններում ինչպես արտադրության հիմնական միջոցի՝ հողի, ունեցեա էլ քաղաքական ու վարչական ղեկավարման մենաշնորհը գտնվում էր տիրող ֆեոդալ դասակարգի ձեռքում և հիմնականում ժառանգաբար. գերազանցապես ժառանգական իրավունքի հիման վրա էր խարսխված նաև թագավորի և ֆեոդալների կողմից բոլոր կարգի պաշտոնյաների նշանակման գործը: Ժառանգական այս տիրող սխտեմի մեջ անհատի բարեմասնություններն ու դերը չնչին են, և եթե որևէ նշանակություն էլ ունենում են, ապա դա տիրող դասի ներսում միայն:

Հասարակության բարձր դասակարգի մեջ կիներ, հարկավ, տնտեսապես ապահովված է. հայ ֆեոդալ կիներ բնտանիքի ներսում, նահապետի կողքին. նույն հրամայողն է ինչպես երիտասարդ կանանց, այնպես էլ տղամարդկանց լիարբերյալ: Նա սովորաբար իր հոր տանից որպես օժիտ իր հետ բերում է անշարժ և շարժական հարստություն, որի տնօրինման իրավունքը իրեն է պատկանում և կտեսնենք փաստերով, որ նա այդ կայքը տնօրինելու իր իրավունքը գործադրում է ազատորեն:

Ֆեոդալական հասարակարգում ժողովրդի ճնշող մեծամասնությունը գյուղացիությունն է, ամբողջ երկրի համար բարիքներ արտադրող շարքաշ աշխատավորը: Գյուղական կյանքում հասարակական և արտադրական բջիջը նահա-

սկսական բազմանդամ ընտանիքն է, որի գլխին կանգնած է գերդաստանի նահապետը — տանուտերը: Այդ բազմանդամ ընտանիքը աշխատանքային մի կատարյալ արտադրական կոլեկտիվ է, իր ներսում աշխատանքի բաժանումով ու խստագույն կարգապահությամբ. նահապետական բարոյական դարավոր սովորույթի համաձայն փոքրերը ենթարկվում են մեծերին, իսկ բոլորի գլխին կանգնած է նահապետը-տանուտերը, որի կարգադրությունները օրենք են, և նա է միաժամանակ գերդաստան-կոլեկտիվի ներկայացուցիչը «արտաքին» հարաբերությունների մեջ: «Նա օժտված է անսահման ծալահեղ իրավունքներով, որոնք երբեմն ղեկավարության են հասնում: Այդ իրավունքը տարածվում է տան բոլոր անդամների վրա՝ որդիների, թոռների ու սրանց կանանց»⁴:

Ջավախքի գերդաստանի համար նշված է՝ «Հայր անսահման իշխանություն ունի որդիներին ծախելու և դիմն ուտելու»⁵:

Գերդաստանի ամբողջ գույքը համարվում է ընտանիքի սեփականությունը և գտնվում է նահապետի տնօրինության տակ. անդամների առանձին շնչին սեփականությունն է հաղուստը, զենքը և կանանց օժիտը ու հարսանիքի և չլառնիվ նրանց ստացած նվերները⁶: Նահապետական գերդաստանի այս կազմակերպությունը հատուկ է եղել ֆեոդալիզմի դարաշրջանն ապրող բոլոր ժողովուրդներին: Սրան պիտի ավելացնել նաև այն, որ օրենք, մշակույթ, զրականություն, դպրոց գտնվում էին հոգևորականության ձեռքում:

Տնտեսության պարզունակության և հասարակական աշխատանքի թույլ բաժանման հետևանքով շատ շնչին քանակություն էր կազմում պաշտոնություններ: Ծանապարհների ղեկավարությունները, անապահովությունը, բարքերի ընդհանուր կոլտությունը և կանանց բնածին հատկությունները նրանց զբրկում էին հասարակական լայնաշավիղ գործունեության հնարավորությունից:

Անհատի և հատկապես կնոջ իրավական վիճակը քննելիս պիտի աչքի առաջ ունենալ ահա այս հասարակական և ընտանեկան կառուցվածքի ու իրավորմունքնման ընդհանուր վիճակը, որը հաճախ մոռացվում է ազգագրագետների կողմից:

Միջնադարյան կնոջ իրավական վիճակը միաժամանակ պիտի համեմատել նույն դարաշրջանի և նույն պայմաններում ապրող տղամարդու վիճակի հետ, և ոչ թե XIX դարի, այն էլ և վրոպական կնոջ իրավավիճակի հետ:

Անդրադառնալով այժմ մեր միջնադարյան աղբյուրներին, ամենից առաջ իրավագիտական դրականությանը, այն է՝ Մ. Գոշի և Սմբատի Դատաստանագրքերին: Ամենից առաջ պետք է նշել, սակայն, որ Դատաստանագրքերն ընդհանրապես քաղաքացիների ոչ թե իրավունքներն են սահմանում, այլ՝ օրինադրությունների դեպքում նրանց հանցանքի աստիճանը որոշում և համապատասխան պատիժներ սահմանում. հետևաբար Դատաստանագրքերի հատկանշաներից միայն հզորակացնել կարելի է մարդու և քաղաքացու իրավունքների բնույթը:

Հայ կնոջ իրավական վիճակի տնտեսական հիմունքները հստակորեն ձևակերպված են Մ. Գոշի կողմից: Ըստ ուրում, Դատաստանագրքի հեղինակը այդ

4 ի. Ս ա մ վ ե լ յ ա ն, նշվ. աշխ., «Ազգագրական հանգես», XV, էջ 69:

5 «Ազգագրական հանգես», I, էջ 275:

6 Հայկական գերդաստանի մասին տե՛ս Յ. Գ. Կարապետյան, Армянская семейная община, Երևան, 1958:

խնդիրը քննելիս այն համեմատում է շրջապատի ժողովուրդների նման օրենքների հետ: Մահմեդական իրավունքով կինը զնահատված է որպես իր և ամուսնու տանն էլ ընչազուրկ է⁷. դաժան է համարում նաև Մովսիսական օրենքը, որը երկու քրոջը հավասար է համարում մեկ եղբորը — հորենական ժառանգության բաժանման ժամանակ⁸: Գոշը քույրերին և եղբայրներին համահավասար իրավունքներ է տալիս հորենական ժառանգության վերաբերյալ, միայն արդեն ամուսնացած աղջիկները ստանում են եղբոր կամ դեռ չամուսնացած և հոր տանը գտնվող քրոջ բաժնի կեսը, որովհետև ամուսնանալիս իրենց հետ տարած օժիտը արդեն կեսն է եղել իրենց լրիվ հասանելիքի:

Մ. Գոշի սահմանած օրենքները, որոնք բխել են հայ սովորութական իրավունքից, հետևյալն են. կինը ունի սեփականություն, որի լիազոր տերն է նա կյանքի բոլոր դեպքերում ու հանգամանքներում. այսպես՝ ամուսնանալիս նա ստանում է հորենական տնից իր բաժինը որպես օժիտ, ապա դրան ավելանում են իր նշանածի և իր ու նշանածի ազգականների կողմից տրված նվերները և ապա, կյանքի ընթացքում որևէ ազգականից ստացած շարժական կամ անշարժ գույք՝ ժառանգականության իրավունքի հիման վրա: Համատեղ կենակցության ժամանակ այդ բոլորը թեև մտնում են նոր զերդաստանի ընդհանուր ունեցվածքի մեջ և կառավարվում տղամարդու կողմից, բայց դրանց իրավատերը միշտ էլ մնում է կինը. վերջինիս մահվան դեպքում այդ գույքն անցնում է ոչ թե ամուսնուն, այլ զավակներին:

Դրանով դեռևս չի վերջանում կնոջ ունեցվածքի շափր. նահապետական զերդաստանի համատեղ աշխատակցության հիմքը առաջացրել է նաև իր ուրույն իրավրմբոնումը — ընտանիքի բոլոր անդամների հավասար իրավունքը զերդաստանի գույքի նկատմամբ, ըստ որի աղջիկները ևս որպես այդ գույքի արտադրողներ, իրենց բաժինն ունեն:

Ամուսնացած կինը իր նոր ընտանիքի և, հետևաբար, նոր տնտեսության հավասար անդամն է և՛ աշխատանքի, և՛ ունեցվածքի նկատմամբ:

Ամուսնալուծության դեպքում կինը և տղամարդը նախ անջատում և վերցնում են միացումից առաջ իրենց բոլոր ունեցվածքը, ապա միասին վաստակածի կեսից մինչև մեկ երրորդը ստանում է հեռացողը, նայած հանցանքի չափին⁹:

Այն դեպքերում, երբ տղամարդը մահացել է և զերդաստանը բաժանվում է, ընտանիքի մայրը հատուկ արտոնություն է ստանում. նախ նրա համար առանձնացվում է ընդհանուր գույքի մեկ վեցերորդը, ապա մնացածը բաժանվում ժառանգների մեջ: Իսկ այրի կնոջ հովանավորությունը իր ազգականներից բացի զրկում է նաև դատարանի վրա¹⁰:

Կնոջ մահվան դեպքում նրա անձնական գույքի կառավարման իրավունքը մնում է ամուսնու ձեռքում, բայց փաստական ժառանգները որդիներն են, վեր-

7 Մ խ ի թ ա Ր Գ ո շ, 'Դատաստանագիրք, մասն I, հոդվ. 121:

8 Մ խ ի թ ա Ր Գ ո շ, 'Դատաստանագիրք, մասն II, հոդվ. 48, 49: Գոշը հիշատակում է. որ Մովսիսական օրենքը երկու կինը հավասար է համարում մեկ տղամարդուն. բայց ինքը արդար է համարում, որ ամուսնացած աղջիկներից երկուսը մի եղբոր բաժին ստանան, իսկ տանը եղածները հավասար լինեն եղբորը, իսկ Սմբատի 'Դատաստանագիրքը պահպանում է Մովսիսական օրենքը նույնությամբ (հոդվ. ՃԺԸ):

9 Մ խ ի թ ա Ր Գ ո շ, 'Դատաստանագիրք, մասն I, հոդվ. 11, 8, 51:

10 Նույն տեղում, մասն II, հոդվ. 62:

ջիններին չլինելու դեպքում ժառանգորդ են հանդիսանում կնոջ ազգականները հորենական կողմից. ճիշտ այն կարգով, ինչ որ տղամարդու անժառանգ մահանալու դեպքում:

Անհատական և հասարակական կյանքի մեջ այն մի քանի թվացող սահմանափակումները, որոնք հանդիպում են Մ. Գոշի Դատաստանագրքում, ավելի կրոնա-բարոյական և խրատական բնույթ ունեն, քան իրավամբոնման. ահա այդպիսի նմուշներ.

Հիմնվելով մարդու ստեղծագործության բիրտական հասկացողության վրա, Դատաստանագրքերը հրահանգում են, որ տղամարդը ղխավորն է, իսկ կինը՝ ենթակա¹¹, բայց և Սմբատի Դատաստանագրքին ավելացնում է, որ այն դեպքում, երբ հաշտությունն անհնար է, թույլատրելի է, որ բաժանվեն. թեև կանոնական օրենքները այդպիսի իրավունք չեն սահմանել և այդ դեպքում կինը տանում է իր բոլոր օժիտը և միասին վաստակածի կեսը:

Կամ՝ պոռնկության պատճառով ամուսինների բաժանման դեպքում, եթե հանցավորը տղամարդն է, կարող է ուղղվելուց հետո կրկին ամուսնանալ ուրիշի հետ, իսկ կինը՝ ոչ. այդ իրավունքը նրան կարող է տալ միայն նախկին ամուսինը¹²:

Գծելով Դատաստանագրքի այս պատկերը կնոջ ժառանգական իրավունքի և տնտեսական վիճակի վերաբերյալ, պարզորեն նկատվում է, որ բոլոր դեպքերում կինը զրկված է տղամարդուն հավասար վիճակի մեջ, իսկ եթե տնտեսական վիճակով կինը նկատված է հավասար տղամարդուն, ապա, ուրեմն, կյանքի այլ բնագավառներում ևս նրա իրավունքները ինքնրստինքյան պիտի հավասար լինեն տղամարդուն¹³:

Այս բոլորից հետո կարևոր է պարզել, թե կինը, որպես անհատ և հասարակության անդամ, իրավունք ունե՞ր իր ունեցվածքը ազատորեն տնօրինել և «գտագործել ցանկացած նպատակների համար: Այս հարցի դրական պատասխանը թեև տրամաբանորեն բխում է Դատաստանագրքի հոդվածներից, բայց, բնականաբար, Դատաստանագրքերը չէին կարող դրանց փաստացի գործադրության դեպքերը մուծել իրենց մեջ. պատճառիտական և այլ կարգի աշխատություններում էլ միայն կողմնակի ցուցումներ կարելի է մատնանշել: Կնոջ գույքային իրավունքի ազատ գործադրման փաստերը պիտի լինեին զանազան գործարքների վերաբերող արխիվային փաստաթղթերի մեջ, բայց ինչպես հայտնի է, Հայաստանի միջնադարյան շրջանին վերաբերող նման նյութեր գրեթե չեն պահպանվել: Այդ կարգի փաստաթղթերի մեզ հասած բեկորները մեկ-երկու վանական «Քյոթուկներն» են և Ստ. Օրբելյանի պատմության մեջ շարահարվածները, որոնք հասարակության կյանքի մի նեղ, վանքերի և եկեղեցի-

¹¹ Նույն տեղում, մասն I, հոդվ. 5: Ս մ բ ա տ. հոդվ. 78:

¹² Մ. Գոշ, մասն I, հոդվ. 10:

¹³ Ծիշտ չէ ի. Սամվելյանը, երբ գրում է՝ «Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի իրավական նորմերը կանանց գույքային և անձնական իրավունքի մասին, տողորված են մեծ սահմանափակումներով»: ի. Սամվելյանը Մ. Գոշի Դատաստանագրքի կանանց իրավունքներին վերաբերող հոդվածները համարում է արդյունք հին «տոհմա-պատրիարխատական գերդաստանական կազմի վերապրուկներ, ուր կինը գտնվել է ստորացված, իրավագուրկ կացության մեջ, իսկ միջնադարյան իրավական սովորույթներում, որոնք սրտացուլվել են վիմական արձանագրություններում՝ ակնբախ է այն բեկումը կնոջ իրավական վիճակում, որ սկսել է զարգանալ ֆեոդալական հասարակության մեջ առևտրական կապիտալի ազդեցությամբ»: Տե՛ս ի. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատ. I, Երևան, 1939, էջ 248:

ների հետ կապված գործարքներին են վերաբերում: Այնուամենայնիվ տեսնում ենք, որ այդ բնագավառի բոլոր տեսակի գործարքների մեջ կանայք հանգիս են գալիս որպես իրավազոր անհատներ¹⁴:

Անհատի, կին թե տղամարդ, հասարակական գործունեության մի ավելի ընդարձակ պատկեր է ուրվագծված մեր ձեռագրական հիշատակարանների մեջ: Այստեղ ցայտուն կերպով երևան է գալիս հայ ժողովրդի, հասարակ մարդկանց անօրինակ սերն ու գուրգուրանքը հանդիպ դրավոր մշակույթը: Մեր ձեռագիր մատյանների ստեղծման և պահպանման համար ժողովուրդը ի սպաս է դրել ամեն տեսակ զոհողություն և զոհաբերություն և այդ պատվաբեր ու հերոսական ջանքերի մեջ, որոնցից շատերի նկարագրությունը սրտառու է նույնի բնույթ ունի, հայ կինը իր արժանավոր մասն է բերել. նա հյուրընկալել ու խնամել է վտարանդի և անօգ գրիչներին, թուղթ կոկել, թանաք պատրաստել նրա համար. մեծ ու թանկարժեք մատյանների ստեղծման համար դրամական միջոցներ են հանգանակվել՝ հայ կինը չի խնայել իր լուման. գերված մատյանների համար փրկագին է հավաքվել՝ հայ կինն իր մասն է բերել: Մատյանների հիշատակարանների մեջ արտացոլվել է հստակապես հայ հասարակ և ոչ տոհմիկ մարդու գործունեության պատկերը. մեր մշակույթի այդ գանձերի ճնշող մեծամասնությունը ժողովրդի հասարակ դասերի զոհողության արդյունք են, որոնց մեջ կինը իր պատվավոր տեղն ունի:

Արխիվային փաստաթղթերի մի կարևոր ժողովածու հրատարակվեց վերջերս. դա հայկական մեծ գաղթավայրի՝ Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի նիստերի արձանագրություններն են¹⁵: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե այդ փաստաթղթերը հայրենիքից դուրս և, հետևաբար, նոր տեղի պետական ու ժողովրդական իրավամբոնմանը ենթարկված փաստեր են, բայց իրականում այդպես չէ: Հայ գաղթավայրերը հարավային Ռուսաստանում ապրում և կառավարվում էին ներքին ինքնավարությամբ. իրենց ներքին գործերի մեջ ղեկավարվում էին ոչ միայն իրենց հետ բերած սովորույթի նորմաներով, այլև Մ. Գրիգորի Դատաստանադրքի հիման վրա կազմած իրենց հատուկ դատաստանադրքերով¹⁶:

Արդ, Կամենեց-Պոդոլսկի հայկական դատարանի արձանագրություններում, որոնք համայնքի ներսում օրենքի զանցառումները քննող և իրավարարություն հաստատող բազմաթիվ կոնկրետ փաստերի նշումներ և կարգավորման որոշումներ են, գտնում ենք 30-ից ավելի դատական գործեր, որոնց մեջ դատարանի առաջ կանգնած են կանայք, որպես լիարժեք քաղաքացիներ, տղամարդկանց հավասար հայցվոր և մեղադրյալ. այստեղ հանդիպում են պարտք տվող և պարտք վերցնող, ամուսնու և հղբոր պարտապանի դեմ դատ հարուցող, իր ինչքային իրավունքները մեկ ուրիշին փոխանցող, ապօրինի առևտուր անող, գինու և կտավի վաճառական կանայք. ամուսնու հետ դատարանում ստորա-

14 Հետաքրքիր է նշել, որ Ստ. Օրբելյանի պատմության մեջ հիշատակված են 37 կանանց անուններ, թեև մեծ մասամբ հասարակության վերնախավին պատկանող:

15 Վ. Ռ. Գրիգորյան, Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները (XVI դ.), Երևան, 1963:

16 Կամենեցահայ գաղութի բոլոր նախկին իրավունքները կրկին հաստատում և թույլ է տալիս դատ անել «սեփական օրենքով» լեհական թագավոր Իոան Ալբերտը 1496 թ.: Տե՛ս Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 55: Մ. Հովհաննիսյան, լեհահայերի ինքնավարությունը XVI—XVII դարերում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, N 4, էջ 180—185:

գրում են փաստաթուղթ իրենց ինչքը փեսային թողնելու վերաբերյալ, մայր ու տղջիկ առանձին-առանձին պարտք են տալիս, կինը երաշխավոր է դառնում պարտապանի համար և, վերջապես, կնոջ երաշխավորությամբ բանտից կալանավոր է արձակվում մինչև դատական նիստ գումարվելը և բազմաթիվ այլ դորժեր¹⁷:

Ինչպես դատաստանագրքերում, այնպես և նրա փաստացի դորժադրմանը վերաբերող Կամենեց-Պոդոլսկի հայկական դատարանի արձանագրությունների մեջ ոչ մի փաստ չկա կանանց իրավունքները տղամարդկանց համեմատությամբ սահմանափակելու կամ ստորադասելու վերաբերյալ:

* * *

Միջնագաղթում կանանց իրավական վիճակի խնդիրը պարզելու համար ավելի կարևոր է այն հանգամանքը, թե կինը որպես անհատ և քաղաքացի ինչ չափով ազատ էր և կարող էր մասնակցել հասարակական գործերին:

Առաջադրված խնդրի պարզաբանման համար լավագույն փաստեր են պարունակում մեր վիժական արձանագրությունները, որոնք ներկա դեպքում նույն արժեքն ունեն, ինչ դատական արձանագրությունները, այսինքն կատարված փաստերի նշումներ են: Վիժական արձանագրությունների մեջ, սկսած V—VI դարերից մինչև դրեթե XIX դարի վերջում գրված, կան հարյուրավոր փաստեր, որոնց մեջ արձանագրված է կանանց ազատ մասնակցությունը հասարակական արժեք և բնույթ ունեցող գործարքներին: Այս հոդվածի սահմաններն, անշուշտ, չեն թույլատրում մեջ բերել այդ բոլոր փաստերը, այդ պատճառով էլ մենք դրանք կսմբավորենք ըստ իրենց բնույթի և յուրաքանչյուր խմբից միայն սակավաթիվ օրինակներ կբերենք: Հարկ ենք համարում ավելացնել և այն, որ հաճախ կարծիքներ են հայտնվել, թե Գոշի Դատաստանագիրքը ավելի պրական և անհատական երկ է, նրա գործադրելի լինելը կասկածի տակ է առնելով. մենք կնշենք նաև այնպիսի վիժագրական փաստեր, որոնք լիովին աորնշվում են Դատաստանագրքի հոդվածներին (հարկավ, այս նյութի կապակցությամբ միայն):

Անիի Առաքելոց եկեղեցու արևելյան պատին, արտաքուստ, ամուսնալուծության կարգի մասին գրված է հետևյալ օրենսդրական արժեք ունեցող արձանագրությունը, որը լիովին համընկնում է Դատաստանագրքերի հոդվածներին, որով և հաստատվում է այդ հոդվածների գործող լինելը. ահա այն ամբողջապես. ԲՎ: :ՁԻԳ: (1277): Շնորհին ալ. Ես տէր Գրի[գոր աբեղիսկոպ]ոս մայրաքաղաքիս Անիո կամակցութեամբ պատրոն Փախրադինին և Բահան[աից Բաղաբա]նացս աբձանագրեցաւ ի վերա եկեղեց[տ]յս. Երկ այր զկին քողու: Դ: -[ից]ն :Ա: Զինչ բաժինք լինի [տա նմա, Եւ քէ կին] զայրն՝ :Դ: իցն :Ա: տա յերկն: Երկ ոք [նակսո կա գոյս] դատի յայ¹⁸:

Ազգագրագետ Ս. Լալայանը Գոշիան գավառի Փառակա գյուղում գրի է առել հետևյալ հետաքրքիր փաստը՝

¹⁷ Վ. Ռ. Գրիգորյան, Նշվ. աշխ., Հեղինակը կնոջ տնտեսական և հասարակական գործունեության վերաբերյալ նշել է նաև կողմնակի աղբյուրներից առած փաստեր, օրինակ, Բժշկանից, տե՛ս էջեր 141, 142, 149:

¹⁸ Գիվան, I, էջ 15:

«Փառակայում ավանդաբար պատմում են, քե հին ժամանակներում իրենք աղջիկներն էին րնտրություն անում և ոչ քե տղաները: Եվ ում հետ որ կամենում էին ամուսնանալ, զնում էին նրա տան երթիկից մլավում: Ուշագրավ է նաև այն, որ Ալեքսանդրապոլում երբ մի աղջկա համար կամենում են ասել ինչ ցանկանում է ամուսնանալ՝ հեղնում են, քե մրոնիաու է կանչում»¹⁹:

Այս երևույթի հոմանիշներ կարելի է գտնել ժողովրդական բանահյուսության մեջ հանդիպող հերոս կանանց օրինակներում, բայց գրավոր աղբյուրներում՝ ոչ: Չափազանց հետաքրքիր է, որ վիմական արձանագրությունների մեջ կա մեկը, որ առնչվում է այս երևույթին. բանի որ այս արձանագրությունը նույնպես հրատարակված չէ, բերում ենք ամբողջովին.

Փաքշահին երկար կենացն. Արդուն աղին և Սաիպղիանին: Կաման Այ, տէր Սարգիս, որդի Մաքիստրոսին զայս հաստատեցի. սահման էր ի սկզբանէ, որ հարսն առնուր զհրամանն, շատ իւեղն և անպատեհ բան լինէր. զայս հաստատեցի, որ կտրինն առնուր զհրամանն և այլ բոնապսակ առնել ոչ ունի ոք իշխանութին: Որ զգրեալս մեր խափանէ՝ ի յիմոց կամ յաւտարաց՝ Գ: հարիւր: ԺԲ: (318) հայրապետացն նզովեալ Եղիցի (Դիվան, I, 19):

Ա. Պաստեր զերդաստանի զույլի նկատմամբ բոլոր անդամների իրավասության վերաբերյալ

Բագնայրի վանքի պատին գրված արձանագրության մեջ, 1262 թ., Սասնայի որդի Խավազը նվերներ է տալիս վանքին և հիշատակում է, որ այդ նվերները «...իմ որդուն Սասնին բաժինն... որ կէս տարեկան ի Քրիստոս փոխեցաւ»²⁰:

1266 թ. Քանաքեռում կանգնեցրած որմնափակ խաչքարի վրա գրված է մի այգու առուծախին վերաբերող կալվածագիր. որպես ծախող կողմի իրավատեր հիշված են «Նս ճաննա եւ մայր իմ և Բվեր իմ Մաքուրս, նասխարունս ծախեցաւ մեր սրտի յաւմարութեամբ զմեր հայրենիք այգիս Պէտէանին՝ 3200 աւլիտակի անպակաս առանք... ոչ ում դաւի չկա ոչ մերոց ոչ աւտարաց...»²¹:

Վայոց ձորի այժմ ավերակ վերին Ուլգյուր գյուղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու պատին գրված է նվիրատվական արձանագրություն, 1292 թ., նվիրված հողամասի իրավատերերն են՝ — «մեք Աւտարկա որդիքս Հասան ու Խոցաղեղմեր նախարուր-դաւս, մեր սրտի յաւմարութեամբ զմեր հայրենական հողն... տուանք»²²:

Հաղբատավանքում գրված է հետևյալ արձանագրությունը.

Կաման Այ. Ես Շնահաուր Տփխեցի, որդի Եղիազարա, ամուսնաւ իմով Բոսուղանաւ և որդովք իմովք Դաւթի և Սարգսի... միաբանեցաւ Հաղբատ սուրբ նշանիս և տուաւ :Ճ: (100) դահեկան...»²³:

¹⁹ Պարսկահայրի Սալմաստ գավառում ևս կա նույն սովորությունը՝ ինչ հիշատակված է Ալեքսանդրապոլի համար:

²⁰ Ն. Վարդ. Սարգիսյան, Տեղագրությունք ի Փոքր և ի Մեծն Հայաստանի. Վենետիկ, 1864, էջ 158: Կոստանյանց, Վիմական տաբեգիր, Ս. Պետրգ, 1913, էջ 104:

²¹ Հովհ. Եպ. Շախաբունյան, Ստորագրություն կաթողիկե էքմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հատ. Ա, էքմիածին, 1842, էջ 159: Կոստանյանց, նշվ. աշխ., էջ 109:

²² Ս լ ի շ ա ն, Սխական, 167: Կոստանյանց, նշվ. աշխ., էջ 135:

²³ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 168: Կոստանյանց, նշվ. աշխ., էջ 98:

նվերների փոխարեն ստացած պատարագները բաժանված են բոլորի վրա, այսպես՝ «2 Շնահաւորին, 2 Բուսուղանա, 2 Թագուհի, 2 Վարդուտին, 1 Սարգրսին, 1 Դաւթի»:

Բ. Օժիտ ունենալու և այն անկախորեն գործադրելու փաստեր

1207 թ. Արջոռոհիճի (Այաջա) եկեղեցու պատին դրված է՝ :ՈՄՁ: (1207). Ողորմութեամբն աստուծոյ ևս Աագ տիկին, դուստր Գուրկան, միարանեցա սր. ուխտիս, և զիմ հայրենի կլս ակն ձիրքսնեմն, որ ի յիմ ծնողացն ի պսակի ներքն ինձ բաժինն էր հասել՝ և տու ի սր. աստուածածինս...²⁴:

Հոռոմոսի վանքում պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը. :ՉԻԹ: (1280). ևս Մասմաս, դուստր Ասղալին և բոռն Տիգրանայ, և տու զիմ հայրենի բաժինն գեղն զձոխսագոմ ի սր. Յովաննէս...²⁵:

Իվաննէի դուստր Գոնցան, որը ամուսնացած էր Տարսաիճ Օրբելյանի որդի Ջալալի հետ, Վեդիի շրջանի Զինջիրլու գյուղի մոտ կառուցել է տալիս մի նշանավոր ճարտարապետական խումբ, բաղկացած եկեղեցուց և տոհմական դամբարանից, դրանց պահպանման համար նվիրում է գյուղեր, այգիներ, ձիթհանք, ջրաղաց և այլն. ու հիշատակում է, որ դրանք ձեռք է բերված եղել ի հաշիվ «...Յիմ հայրենի զարդուց...»²⁶: Արձանագրության թվականն է՝ 1301:

Մեծ թվով փաստեր կան նաև այն մասին, որ կիներ ոչ միայն իր օժիտի պարծաղրման իրավատերն է, այլև ամուսնու տան մեջ, համատեղ կենակցության և աշխատանքի հետևանքով վաւատակած բարիքների մասնատերն է, և հասարակական կարգի գործունեության ընթացքում նա հանդես է գալիս ամուսնու հետ հավասար իրավունքներով: Հասարակական կարգի նման աշխատանքներից ամենանշանավորը միջին դարերում եղել է մեր ճարտարապետական և կուլտուրական կոթողների կառուցումը: Շատ հետաքրքիր և նշանակալից է, որ Կոստանյանցի «Վիմական տաբեզի» կոչվող հայտնի հավաքածուի (որը հայկական արձանագրությունների համեմատաբար լրիվ ժողովածուն է՝ կազմված ժամանակագրական սկզբունքով) հենց առաջին արձանագրության մեջ, որը վերաբերում է Տեկորի նշանավոր տաճարի կառուցմանը VI դարում, Արշարունյաց իշխանական տունը այդ եկեղեցու շինության մասնակից է համարում իր բոլոր անդամներին — «Բոլոր ազգիս, և ամուսնի և որդեկաց...»²⁷:

Իսկ Այամանի VII դարի եկեղեցու շինության արձանագրությունը հետևյալն է.

Քսան և Եւրն Եմիոյ Հեռակղի բաբեպաշտ քաղաուրի. ներսենի Շիրակայ և Արշարունեաց տեառն և Թեոփիղոս Արշարունեաց եպիսկոպոսի. ևս Գրիգորեղուստր և Մարիամ իմ կին շինեցա՛մ գտուր եկեղեցիս, վասն մեր հոգույ²⁸:

Ամուսնու հետ հավասար գործունեության նման փաստերն անհաշիվ են. բավականանանք նշելով մի փաստ ևս, որն ապացուցում է, թե կնոջ անկախ դիրքը ընտանիքի մեջ ճանաչված էր նաև գերդաստանի ավագների կողմից:

²⁴ Ա ի շ ա ն, Շիրակ, էջ 122: Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց, նշվ. աշխ., էջ 48:

²⁵ Ս ա ր գ ի ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 158: Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց, նշվ. աշխ., էջ 122:

²⁶ Հնդարձակ այս արձանագրության յավագույն վերձանությունը տե՛ս Գ. Овсебянъ, Потомство Тарсанча и Минна Хатунъ, «Христианский Восток», том II, вып. II, 1913.

²⁷ Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց, նշվ. աշխ., էջ 1:

²⁸ Նույն տեղում:

XIII դարի կեսերին Անիում նշանավոր գործիչներ են եղել մի քան Քարիմատին և Պասաբան Վախրադին եղբայրները, որոնց մի եղբայրը՝ Մերչոն մահացել էր, թողնելով այրի Դապտա խաթուն կնոջը. արդ՝ կենդանի եղբայրները նվերներ են տալիս Հոռոմոսի վանքին, զնում Շիրակում Կարմիր վանքը, իսկ Անիում կառուցում զանգակատուն. այդ բոլոր գործարքների մեջ մահացած եղբոր կին Դապտա խաթունը նույնպես հանդես է գալիս որպես իրավական կողմ. ահա այդ արձանագրություններից մեկը, հայտնաբերված Անիում.

Շնորհին Այ. Ես Ուֆան Քարիմատին և Պասաբան Վախրատին և հարսն իմ Դապտայ խաթուն շինեցաք զանգակատուն և տվաք նվերք ի հալալ ընչից մերոց...»²⁹,

Փոխարեն ստացած պատարագները նույնպես հավասար բաժանված են եղբայրների և հարսի միջև:

Գ. Կնոջ հասարակական գործունեությունը միջնադարում

Միջին դարերում անհատի հասարակական գործունեության ամենականա-
ռու բնագավառը հասարակական նշանակություն ունեցող շինարարությանը
մասնակցելն ու հովանավորելն էր. և այդ երևույթի քաջալերմանն ու նաև օրի-
նականացմանն ենք պարտական³⁰, որ ունենք այնքան մեծ քանակով բարձր-
արվեստ պատմական հուշարձաններ. դրանք բերդեր ու պարիսպներ են, վան-
քեր ու եկեղեցիներ, հյուրանոցներ, կամուրջներ, խաչքարեր, մի խոսքով այն
ամենը, ինչ որ ներկայումս ընդունված է որակել «պատմա-կուլտուրական հու-
շարձաններ» ընդհանուր անունով: Այդ մեծամեծ աշխատանք և միջոցներ պա-
հանջող շինարարությունները Հայաստանում կատարվել են համաժողովրդական
ջանքերով³¹ և հայ կինը իր մեծ բաժինն է ներդրել այդ գործի մեջ, որպես լիի-
րավ քաղաքացի:

Անի քաղաքի պաշտպանական պարիսպները շինվել ու անվերջ ամրացվել
են դարերով. նրա պարիսպների վրա պահպանվել են 22 արձանագրություններ,
որոնց ուսումնասիրությունն ապացուցում է, որ պարիսպների յուրաքանչյուր
հատված կառուցվել է այդտեղ տեղավորված արձանագրության մեջ հիշատակ-
ված մարդու նվիրատվության հաշվին. պարզվում է նաև, որ հիշատակված
մարդկանց մեջ բացի իշխաններից և մեծատուններից կան նաև սովորական
քաղաքացիներ և, որ ներկա դեպքում առավել հետաքրքիր է, նաև երկու կա-
նայք, Շանուշ և Մամախաթուն. բերենք միայն վերջինիս արձանագրությունը.

Ի : Ուկ: Բւին (= 1219) շնորհին Քրիստոսի, Ես Մամա խաթունս, դուստր
Խաչերեսին Լաւեցո, անժամ ի Քրիստոս ղնացի: Յիմ հաւրն ի հալալ զրամէն
որ ինձ տուեալ էր, անհիշատակ էի, շինեցի գեւուջնս. յիշատակ ինձ...³²:

Հայտնի է, որ Սանահնի նշանավոր կամուրջը շինել է Վանենի թագուհին.
XII դարի վերջին տասնամյակում. նման մի շինարարություն, ավելի համեստ
յավալով, կատարված է Ղարաբաղում, Հաղրութ գյուղի սահմանում. գետակի

²⁹ Н. Я. Марр, Ани, Ленинград, 1934, էջ 103:

³⁰ Մ խ ի թ ա Ր Գ ո շ, Դատաստանագիրք, մասն II, հոդվ. 1: Ս մ ք ա տ, Դատաստանա-
գիրք, հոդվ. 1:

³¹ Տե՛ս մեր հոդվածը՝ Ժողովրդի գերը պատմական հուշարձանների կերտման գործում, Հայկ.
ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1958, N: 8, էջ 51:

³² Ս ա Ր Գ ի ս յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 111: Ա լ ի շ ա ն, Շիրակ, էջ 43:

վրա սրբատաշ քարերով շինված կամուրջի վրա պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը.

Յիսատակ է Դարմունեն Յապոն Եկանի ուղի Պաղտասարին կողագից Փէրունն քվին :ՌՄԺԲ: (1763)³³,

Վանքեր ու եկեղեցիներ շինել տված կանանց անուններ կարելի է տասնյակներով հիշատակել, սակայն այդ այնքան հանրահայտ երևույթ է, որ մենք չենք ուզում հատուկ փաստերով հաստատել, մանավանդ, որ մեջ բերված արձանագրությունների մեջ էլ կային նման փաստեր. ցանկանում ենք հիշատակություններ բերել խաչքար կանգնեցնող կանանց վերաբերյալ:

Գանձակի շրջանի Հովղար գյուղի եկեղեցու պատին դրված մի խաչքարի վրա գրված է.

Թվ. :ՌԳ: (1155) Անուամբն Աստուածոյ Եւ Մարգարիտ, զուստր Ոստիկայ կանգնեցի սուրբ նշանս...³⁴,

Գորիսի շրջանի Շնհեր գյուղի անապատում մի խաչքարի վրա գրված է.

Եւ Հոգեղեղ կանգնեցի զխաչս հաւր իմ Խոցաղեղա... Թվ. Ձ: (1281)³⁵,

Նախիջևանի շրջանի Նորս գյուղում, եկեղեցու մոտ կանգնած խաչքարի վրա գրված է.

Թվ. ՁԻԳ: (1274) Եւ Արեիկ կանգնեցի գսուր խաչս վասն հոգոյ խնկի-կին³⁶.

Բազմաթիվ արձանագրական փաստեր կան նաև այն մասին, որ կանայք իրիրավ կողմ են եղել մեծամեծ լաոութախի ժամանակ. մի օրինակ էլ այդ մասին, որ դրված է Աշտարակի «Մարինե» եկեղեցու պատին.

Ի քվ. :ՉԿ: (1321) կամաւ ամենակալին Այ. Եւ Տիկնացտիկին, ամուսին Արջուկին միարանեցա սր. Մարիանէիս և Ետու գՓարասանց այգոյն կէսն. ի ՅԳՃ: (300) սղիտակ գնեցի և տվի...³⁷,

Հետաքրքիր է, որ անեցի կանայք վանքերին են նվիրում այնպիսի կավածքներ, որոնք քաղաքային միջավայրին են հատուկ — պահպանելու և կուղ-պակներ: Մեկ օրինակ դրանցից.

Եւ Մամախարունս, զուստր Խաչերեսին, Ետու գիմ կուղպակն, որի փողոց-կտերն է, ի բազմոց...³⁸,

Կավածատեր կանայք ոչ միայն տնտեսական իրավունքներով են հավասար իրենց այրերին, այլև քաղաքական: Մի քանի արձանագրություններ են պահպանվել, որոնց մեջ կանայք իրենց ամուսինների հետ միասին հարկեր են վերացրել: Այսպես, օրինակ, Հռիփսիմեի պատին գրված արձանագրությամբ, 1296 թ. Շիրին խաթունը, Պայալուն խաթունը և ուրիշներ բամբակի շարիատը և Շահնայի բամբակի հարկը վերացրել են³⁹: Բայց ավելի լավ է բերենք այդ կարգի մի կարճ արձանագրություն ամբողջովին, որը դրված է Մրենի հուշարձանի վրա.

³³ Մեր հուշատետրից:

³⁴ «Ազգագրական հանդես», V, էջ 309:

³⁵ Ա լ ի շ ա ն, Սիոական, էջ 259: «Ազգագրական հանդես», III, էջ 43:

³⁶ Ա լ ի շ ա ն, էջ 485: Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց, էջ 116:

³⁷ Ա լ ի շ ա ն, Այրարատ, էջ 186 (թվականը բաց է թողնված):

³⁸ Ս ա ռ զ ի ս յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 179: Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց, Նշվ. աշխ., էջ 49:

³⁹ «Արարատ», 1898, էջ 442: Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց, Նշվ. աշխ., էջ 138:

Թվ. Հայոց : 21 է: (1288)... Ես պարոն Սենոպ Սահմադինս և ամուսին իմ Ուտուրտա... Մրենոյ ռացին շարիատն րողել էաք. և հայմալ րողաք գէզեց ցինոյ և խաղողի խալէն⁴⁰,

Հայտնի է, որ միջին դարերում յուրաքանչյուր ֆեոդալական տուն, իր կենտրոնական բերդից բացի, ունենում էր իր կողմից հատկապես հովանավորվող վանքը — հոգևոր կենտրոնը. նման վանքերը դառնում էին զպրոցական և դրչության գործի կենտրոններ. նման կամ մի այլ վանք էլ դառնում էր այդ ֆեոդալական տոհմի գերեզմանատուն-դամբարանը: Այս կարգի վանքեր էին դառնում կամ ֆեոդալական տիրույթի մեջ արգեն դոյություն ունեցածները, կամ դրանցից մեկը՝ նոր շինություններով պայծառացնելու միջոցով. կան դեպքեր էլ, որ դնման միջոցով էին ձեռք բերվում: Հոգևոր նման կենտրոնի դեր կատարած վանքերը իրենց ֆեոդալական տան բոլոր անդամների կողմից ստանում էին մեծամեծ նվերներ, ի թիվս որոց և կանանցից. բայց քիչ չեն դեպքերը, երբ այդպիսիների պայծառացնողը, շինողն ու հովանավորողները եղել են հենց ֆեոդալների կանայք. բացի Բաղրատունի թագուհիներից և արքայազուստներից, նման գործունեություն ծավալած իշխանուհիներից առանձնապես հայտնի են Զաքարյան Իվանեի կին Խոշաքը, Օրբելյան տիկիներից՝ Արզու խաթունն ու Ասիան, Վաչուտյան Մամախաթունը և շատ ուրիշներ: Այսպիսի կանայք շինելով և տնտեսապես հովանավորելով վանքերը՝ մեծ դեր էին խաղում տվյալ վանքի վարչա-կառավարման գործում: Բայց ընդհանուր առմամբ հայտնի չէ, թե այն հարյուրավոր նվիրատուները, կին թե տղամարդ, որոնք իրենց նվերների միջոցով «միաբանում» էին վանքերին, և դրա դիմաց որոշ քանակի պատարագներ ստանում, որն է մասնակցություն ունենում էին վանքի կառավարման գործի մեջ, թե ոչ: Հռոմոսի վանքում պահպանված երկու արձանագրություններ կարծես թե որոշ լույս են սփռում այդ խնդրի վրա. դրանցից մեկը՝ գրված է 1246 թ., ըստ որի ոմն Աշոտ Դսեղեցի միաբանում է վանքին՝ նվիրելով մի ավետարան, չորս եզ, երեք կով, չորս էշ, երկու ձի, «և այլ զինչ»: Վանքի առաջնորդներ Բարսեղ և Սարգիս վարդապետները հայտնում են «ընգալաք գնա իբրև զմի ի պատրուկաց մեռոց»⁴¹. Բացի պատարագներից, այս դեպքում նվիրատու Աշոտը դառնում է, ուրեմն, վանքի պատրոններից մեկը. պատրոն կնշանակի տեր, հովանավոր ներկա դեպքում. բայց ըստ արձանագրության բովանդակության Աշոտը դառնում է վանքի պատրոններից մեկը միայն. հետևաբար ուրիշ պատրոններ էլ կային: Նույն վանքում պահված մի այլ արձանագրությունից, գրված 1228 թ., պարզվում է, որ այս պատրոնները մեծ դեր էին կատարում վանքի ոչ միայն տնտեսական գործերի կարգավորման, այլև այնպիսի խնդիրների լուծման մեջ, ինչպիսին էր վանքին առաջնորդ նշանակելը. այդ արձանագրության մեջ վանքի տեր իշխանական տունը ի դեմս Հենուպ Գրիգորի և Իշխանի հրամայում են՝ «Հաստատեցաք արձանագրով՝ պատրոն ու լինի այս տեղոյս ի յաւանց կամ ի կանանց ու կաշառաւ հայր դնէ, այնպիսին նզովս ուոցէ...»⁴²: Այսպիսով պարզվում է, որ վանքի գերագույն տերերից բացի, որոնք ներկա դեպքում խաչենի իշխանական տան ներկայացուցիչներն են, կային վանքի գործերը կառավարող պատրոններ, որոնք կարող էին նաև կին լինել: Հեն.

40 Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 199: Կոստանյանց, նշվ. աշխ., էջ 130:

41 Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 154: Կոստանյանց, նշվ. աշխ., էջ 90:

42 Սարգիսյան, էջ 170: Կոստանյանց, էջ 71:

որն առաջին անգամ է այս արձանագրությունների բովանդակությունը քննել, մեր կարծիքով սխալ բացատրություն է տվել այդ երևույթին: Ըստ Հեոյի, թեև վերապահումով, այս պատրոնները պետք է նույնիմաստ լինեն Բյուզանդիայում տարածված Բարխուտիկարիոս ինստիտուտին, որի կոթողն է այն էր, որ հոգևոր կամ աշխարհիկ մարդիկ պետությունից նվեր էին ստանում վանքերը և օգտվելով նրա եկամուտներից հարստությունների տեր դառնում⁴³:

Բյուզանդական այս կտրոր վանքերի վերաբերյալ ոչ մի փաստով չի արտահայտված մեզ մոտ. մեր կարծիքով, ներկա ղեկավար գործ ունենք ավելի ուշ դարերում մեր հոգևոր հիմնարկների կառավարման այն ինստիտուտի հետ, որը կոչվում էր հոգաբարձու-հոգաբարձություն, որը խնամք էր տանում վանքերի, եկեղեցիների և այլ հասարակական հիմնարկների պահպանման և գործունեության վրա: Եթե մեր այս կարծիքը ճիշտ է, ապա պիտի ենթադրել, որ վանքերին «միաբանող» բազմաթիվ մարդկանց միջից, ինչ որ ձևով առանձնացվում էր մի խումբ, պատրոնների խումբը, որոնք մասնակցում էին վանքի կառավարման գործին. հավանական է, որ պատրոններ էին դառնում համեմատաբար շատ նվերներ տվող անձինք, թերևս նաև տվյալ շրջանում հեղինակություն ունեցողները, բայց բոլոր ղեկավարում ինչ որ «բնորակալ» ձևի փաստն առկա է: Մեր նյութի համար արժեքավոր է այն, որ այդ ինչ որ ձևով բնորոշող պատրոնը կարող էր լինել նաև կին: Թերևս միջնադարի պայմաններում առաջին «բնորոշի» մարմինը հենց վանքերին կից այս պատրոնությունն է, որտեղ նաև կինը իր պատվավոր տեղն ունի:

Միջնադարում վարչական պաշտոններից թերևս միակ բնորոշին եղել է գյուղի տանուտերի պաշտոնը. դոնե վերջին դարերի վերաբերյալ հաստատ գրավոր փաստեր կան այդ պաշտոնի բնորոշի լինելու վերաբերյալ. այսպիսի մի փաստաթուղթ հրատարակել է Մակար Եպիս. Բարխուդարյանցը. այդ գրությամբ, 1779 թ. փետրվարի 17-ին Մելիք Աղամբ հայտնում է Մաղավուզ գյուղի բնակիչներին, որ իրենց րնտրած Մելքումին նա հաստատում է քյոխվայի պաշտոնում⁴⁴:

Որքան անսպասելի, բայց նույնիսկ XVI դարի կեսերին անգամ մի ղեկավար, երբ գյուղի տանուտերը 30 տարի շարունակ եղել է մի կին, Ատիս անունով:

Բասարգեղարի շրջանի Ղամիշլու կամ Կանլի Ալավերդի գյուղում պահպանվել են ընդարձակ և հին գերեզմանատան մնացորդներ, ուր կան խաչքարեր և տապանաքարեր, մեծ արվեստով շինված. մի տափակ գերեզմանաքարի վրա պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը.

Այս է հանգիստ Ատիսին, որ է: (30) տարի առաջնորդ է կացեալ զեղոյս⁴⁵:

Սրա մոտ գտնվող մի խաչքարի վրա գրված է.

Խաչս բարեխաւս Ատիսին, որ է մայր Մելիքնին և առաջնորդ Գեղոյս...:

Սրանց մոտ գտնվող մի այլ տապանաքարի վրայի արձանագրությունը լրացնում է նաև ժամանակի հարցը.

⁴³ Է. և ռ., Անի, Երևան, 1963, էջ 120—122:

⁴⁴ «Արցախ», էջ 221: Տանուտիրության մասին տե՛ս է. Խաչիկյան, XIV—XV դարերի գյուղական համայնքի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 1:

⁴⁵ «Աղագրական հանդես», XIX, էջ 15 (թվականը սխալմամբ նշանակված է 7):

Թվ. ՋՂԹ: (1550). Այս է հանգիստ Մելիքին, որ է ուղի Աւախին, որ տղայ հասակաւ փոխեցաւ ի քս. Էրող սուր մարն Ատիսին⁴⁶:

Կանանց իրավական վիճակի մասին արձանագրական փաստերն ուզում ենք ավարտել մի պարզ և ակնառու թվարանական հաշվով:

Ինչպես հայտնի է, հայ վիմական արձանագրությունների ամենամեծ և համեմատաբար լրիվ ժողովածուն է Կ. Կոստանյանցի «Վիմական տարեգիր»-ը, որի մեջ ամփոփված են VI դարից մինչև XVIII դարերը ներառյալ, թվով 1328 արձանագրություններ. այդ արձանագրությունների մեջ հինգ հարյուր անգամ հիշատակված են կանայք, որպես առանձին գործիչ, կամ գործակից իրենց հարազատների այն գործարքներին, ինչին վերաբերում են արձանագրություններ, իսկ դրանց բովանդակությունը վերաբերում է առօրյա կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներին: Թվերի այս փոխհարաբերությունն ինքնին պերճախոս ապացույց է հայ կնոջ իրավական ազատ վիճակի և հասարակական ներգործոն դերի:

* * *

Հայ կնոջ իրավական վիճակի մասին վերևում շարադրվածից բխում են հետևյալ եզրակացությունները.

1. Միջին դարերում որպես հասարակական-արտադրական միավոր տիրում էր նահապետական գերդաստանի ձևը, ուր ժառանգական իրավունքի նույնպես տիրող օրենքով՝ գերդաստանի ավագը գտնվում էր ղեկավարի դերում, իսկ կրտսեր անդամները՝ տղամարդ թե կին, հավասարապես ենթարկվում էին տան ավագի իշխանությանը:

2. Ինչպես միջնադարյան հայ դատաստանագրքերում, այնպես էլ նրանց հողվածների կիրառման վերաբերյալ արխիվային և այլ օժանդակ աղբյուրներում իրավական ոչ մի սահմանափակում չկա կանանց վերաբերյալ, ընդհանրապես ինչպես դատարանի առաջ, այնպես էլ հասարակական գործունեության բոլոր բնագավառներում կինը հանդես է գալիս որպես լիիրավ քաղաքացի: Բացառություն են կազմում այն բնագավառները (զինվորական, վարչաքաղաքական և այլն), որոնց կատարումը միջնադարի անապահով դրության, կանանց ֆիզիկական առանձնահատկության և ընտանիքի ու երեխաների հոգսի պատճառով վեր էին կնոջ ուժից:

3. Հայ կինը, գրավոր և սովորութական օրենքով, հավասար մաս ու բաժին է ունեցել թե՛ հայրենական տան ընդհանուր ունեցվածքից և թե՛ ամուսնության մեջ առաջացած նոր ընտանիքում. տնտեսական այդ անկախությունը ապահովել է նրան տղամարդուն հավասար իրավական վիճակ:

4. Սովորութական և ժառանգական տիրող իրավունքով կնոջ տնտեսական շահերի պաշտպանությունը դրված է եղել մայր ընտանիքի անդամների վրա, իսկ լուսամիտ Մ. Գոշը դրան ավելացրել է նաև այրի կնոջ նկատմամբ դատարանի պաշտպանությունը:

5. XIX դարի ազգագրական նյութեր հավաքողների, ինչպես նաև «օտարների» կարծիքները հայ կնոջ «ստրկական» վիճակի մասին՝ միակողմանի, անհիմն և պատմականությունից զուրկ են: Ծիշտն այն է, որ միայն երիտասարդ

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 15, խիստ աղավաղված: Արձանագրությունները վերցնում ենք մեր ձեռագիր ժողովածուներից:

կինը խիստ պայմաններում է գտնվել և փակված կյանք վարել վերջին դարերում. դրա պատճառը ոչ մեր գրավոր օրինագրքերի տառն ու ոգին են և ոչ էլ մեր ժողովրդի իրավաբանական նորմաները, այլ պատմական այն դժբախտ իրականությունը, որ դարեր շարունակ հայ ժողովրդի վրա բռնացել են բարբարոս, միայն յաթաղանի օրենք ճանաչող օտարները՝ ստեղծելով ալան-թալանի, առևանգումների և բռնաբարությունների մղձավանջային միջավայր։ Այդ պայմաններում ապրող հայությունը՝ իր նահապետական կենցաղի բերումով ծայրահեղորեն բծախնդիր կանանց բարոյական մաքրության վերաբերյալ, հարկադրված է եղել երիտասարդ կանանց փակել տան շորս պատերի մեջ, ոչ միայն ծածկել, այլև հրեմն դիտավորյալ այլանդակել նրա գեղեցկությունը՝ զերծ պահելու համար բիրտ ու վավաշոտ տիրոջների շար աչքից և հարեմի դժխբից։

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯНСКОЙ ЖЕНЩИНЫ В СРЕДНИЕ ВЕКА

С. Г. БАРХУДАРЯН

(Резюме)

Относительно правового положения армянской женщины высказано много противоречивых суждений. Европейские и русские ученые, отождествляя Армению с понятием «Восток», с его законами и предписаниями мусульманского шариа, считали армянскую женщину в прошлом бесправной рабыней, заключенной в четырех стенах своего дома. Единственным этнографом, который придерживался противоположного мнения, был Гакстгаузен. Причиной ошибочного мнения у европейцев было то, что они совершенно не учитывали наличие большого числа малых народов, которые в своей внутренней жизни руководствовались собственными законами и не имели никакого отношения к законам шариа.

Исходя из тяжелого правового положения армянской женщины в XIX в., армянские этнографы не ставили эту проблему в историческом плане, не обращались к судебникам и другим средневековым источникам. Они не обратили внимания также на структуру армянской патриархальной семьи и в особенности на то, что существовало право наследования, распространившееся и на женщин.

Изучение первоисточников привело нас к выводу, что в средние века армянская женщина пользовалась всей полнотой гражданских прав. Многочисленные факты, приведенные из судебных, и особенно из эпиграфического материала, доказывают, что армянская женщина в средние века участвовала во всех общественных делах наравне с мужчинами. Более того, она свободно приобщалась к производственной деятельности. В двух выборных институтах средневековья — в попечительстве монастырей и церквей и в старшинстве сельской общины участвовали и женщины. Основой такого свободного правового положения женщины служила их экономическая независимость.